

ОНИЦУК Світлана Василівна,
канд. наук держ. упр., доц.,
здобувач НАДУ

МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Розглядаються найбільш відомі моделі державно-церковних відносин та спроба адаптувати їх для характеристики українських реалій ХХ – ХХІ ст. Висвітлюються теоретичні підходи до типології державно-церковних відносин.

Ключові слова: держава, державне управління, церква, державотворчий процес, конкордат, суспільні інститути.

Онищук С. В. Модели государственно-церковных отношений: сравнительный анализ

Рассматриваются наиболее известные модели государственно-церковных отношений и попытка адаптировать их для характеристики украинских реалий ХХ – ХХІ ст. Освещаются теоретические подходы относительно типологии государственно-церковных отношений.

Ключевые слова: государство, государственное управление, церковь, государственно-созидательный процесс, конкордат, общественные институты.

Onyshchuk S. V. Models of state-church relations: comparative analyze

The most famous models of church-state relations and try to adapt them to characterize the Ukrainian realities of ХХ – ХХІ centuries are considered. The theoretical approaches to the typology of church-state relations are elucidate.

Key words: government, public administration, church, state process, concordat, public institutions.

Постановка проблеми. Еволюція середньовічної християнської філософської думки сформулювала концепції «двох мечів» та «симфонії влад», у яких було закладено ідею двох рівноцінних влад – світської та церковної, концептуальні засади

яких значно вплинули на розвиток пізніших концепцій про відносини між державою і церквою на основі ідеї розподілу сфер компетенцій у духовній і світській практиці. Політико-філософські концепції епохи Реформації, доби Просвітництва, а також політична практика епохи буржуазних революцій кінця XVIII ст. створили ідейне підґрунтя для формування більшості сучасних моделей державно-церковних відносин, що в загальних рисах відображають реалії взаємодії цих двох суспільних інститутів у сучасності та в історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу історичних і сучасних моделей державно-церковних відносин присвячено чималу кількість наукових досліджень. Питання взаємодії держави і церкви досліджують відомі науковці, такі як А. Арістова, М. Бабій, В. Бондаренко, С. Бублик, В. Єленський, М. Закович, С. Здіорук, А. Киридон, О. Кисельов, В. Климов, А. Колодний, І. Онищук, П. Яроцький, С. Сьомін.

Метою статті є розгляд найбільш відомих класифікацій досліджуваних відносин та спроба адаптації їх для характеристики українських реалій XX – XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що на сьогодні не склалося єдиних підходів до типологізації моделей державно-церковних відносин. Якщо узагальнити існуючі класифікації, наведені у фаховій літературі, беручи за основу історичні умови формування правового статусу церкви, можна виділити такі типові моделі: теократичну (папоцезаризм), цезаропапістську, протекціоністську (державна церква, клерикальна модель), секуляризаційну, партнерську.

За теократичної моделі влада в державі належить главі панівної церкви та її ієрархії. Прикладом теократії є середньовічна Папська область, а з 1929 р. – держава-місто Ватикан. Подібна модель також існувала в Іудеї у V – I ст. до н. е., окремих арабських халіфатах. Нині даній моделі відповідає мусульманське правління в Ірані та Саудівській Аравії.

За цезаропапістської моделі державно-церковних відносин держава присвоює собі абсолютну владу й у справах церкви. Цезаропапістському типу відносин, безумовно, відповідала імператорська Росія XVIII – початку XX ст., де главою православної церкви був імператор, а церква була перетворена на один із інститутів державної бюрократичної системи.

Протекціоністська модель забезпечує певній конфесії привілейований статус державної церкви, яка є політичним інститутом підтримки світської влади. Історично вона склалася в епоху Реформації. Така модель передбачає безпосереднє фінансування державою її інституцій і державний контроль за використанням коштів, делегування

церковним структурам певних державних функцій. Прикладом протекціоністської моделі є сучасна Греція з державною православною церквою, Англія з англіканською церквою. Державними церквами в Європі є також лютеранська церква в Норвегії, Швеції і Данії, Фінляндії тощо. Статус державної церкви, до речі, мала і Руська Православна Церква у XVIII – на початку XX ст., хоча її значне зрощення з державним апаратом вирізняє її з-поміж цих прикладів.

Секуляризаційні моделі державно-церковних відносин, за яких держава відокремлює від себе церкву, можуть перебувати в дуже широкому діапазоні. У сучасному світі це найпоширеніші типи взаємодії держави і релігійних інститутів. Лише тільки з початку 90-х рр. XX ст. 31 країна світу проголосила секулярний характер держави і, як мінімум, 20 конституційно закріпили такий статус [9, с. 21]. З-поміж широкого спектра можливих моделей у межах секуляризаційного типу державно-церковних відносин можна виокремити основні дві як найбільш показові – сепараційну (відокремлення церкви й держави) і конфронтаційну.

Сепараційна модель, як сучасна форма відділення церкви від держави, базується на невтручанні останньої у справи будь-якої церкви, і навпаки. Церква лише вирішує питання, пов'язані з задоволенням релігійних потреб громадян, а держава лише охороняє законну діяльність церкви і релігійних організацій, але її органи не втручаються у внутрішньоцерковну діяльність, якщо за цього не порушується чинне законодавство. При цьому з боку державних органів зберігається доброзичливе ставлення до релігійних інститутів. Подібна модель державно-церковних відносин характерна для США, сучасної Росії (принаймні на формальному/законодавчому рівні), Франції, певним чином Німеччині (хоча там має місце на рівні окремих федеральних земель збереження певних видів державної підтримки та привілеїв окремих церков), Португалії та багатьох інших країн.

Конфронтаційна модель відокремлення держави від церкви характеризується обмеженням або придушенням державою матеріального і правового становища церкви, тиском державних органів влади на всі релігійні об'єднання, обмеженням прав свободи совісті, контролем за поведінкою віруючих тощо. Історично такий тип антагоністичних відносин склався, як зазначалося, у Франції після Великої революції, ряді країн соціалістичного табору і, звісно, у СРСР.

Партнерська (або коопераційна, солідарна) модель у своїй ідейній основі по суті ґрунтується на «симфонії влад», адже передбачає гармонізацію відносин між державою і церквою, яка базується на усвідомленні того, що обидва ці суспільні інститути діють

в інтересах суспільства, будучи при цьому відокремленими один від одного в питаннях, що належать до їх виняткової компетенції [7, с. 140]. Коопераційна модель на правовому рівні ґрунтується на системі угод – конкордатів – між державою і певними церквами, у якій чітко регламентуються сфери діяльності кожного з цих інститутів. Система конкордатів, що стала поширеною в ХІХ ст., сьогодні має місце в країнах ЄС, які мають історичну традицію укладання таких угод з Папою Римським (Польща, Австрія, Угорщина, Литва, Словаччина, Італія, Португалія, Франція тощо).

У фаховій літературі також неодноразово спостерігалися спроби класифікувати моделі державно-церковних відносин, де в основу класифікації була покладена політична практика держави щодо церкви [9; 10; 3; 4; 1; 5]. Так, зокрема, у вітчизняній науковій літературі з досліджуваної тематики заслуговує на увагу класифікація Ю. Г. Кальниша, в основу якої покладено політичні аспекти взаємодії церкви і держави. При цьому основною перевагою даної класифікації слід визнати детальнішу систематизацію субмоделей у межах основних типів державно-церковних відносин. Дослідник виділяє такі моделі досліджуваних відносин:

– синкретичну, за якої держава і церква розглядаються як нероздільні частини суспільного організму, коли один із інститутів підпорядковує собі інший. Вона поділяється на систему державної церкви, систему національної церкви, клерикальну систему, теократичну державу;

– антагоністичну, за якої держава розглядає церкву як специфічне суспільне утворення в державному організмі, що, якнайменше, вважається зайвим баластом чи навіть ворожою щодо держави сутністю. Вона також деталізується такими типами: система відкритого ворожого або, принаймні, недоброзичливого ставлення держави до церкви; система відділення церкви від держави, у якій церква діє в межах встановлених державою законів і компетенції, але, якщо компетенція і інтереси церкви перетинаються із державними, перевага надається останнім;

– симбіотично-партнерську, за якої держава розглядає церкву як рівноправного суб'єкта взаємовигідних відносин та співпраці, партнера на широкому соціальному полі, який діє в суспільстві поруч із державою, певною мірою перетинаючись із нею у своїх інтересах, але не зливається з нею і не протиставляє себе їй. Ця модель поділяється: на систему розділення церкви й держави, у якій конфесії діють як суспільні корпорації, при цьому утворюється спільний державно-церковний координаційний орган; ліберально-симбіотичну – передбачає укладення угод між державними органами і релігійними організаціями на місцевому і галузевому рівнях;

систему державно-церковного договору (конкордату), у якій відносини між державою і церквою будуються на нормах міжнародного права в договірному порядку [1, с. 72 – 73].

Цілком очевидно, що наведені вище моделі ніколи не існували і не існують у чистому вигляді. Деякі науковці абсолютно справедливо вважають, що в межах тієї чи іншої моделі відносин держави і релігійних інститутів можливе існування різних її версій [8, с. 68]. Це пояснюється тим, що наявні класифікації ґрунтуються на різних критеріях, при тому що державно-церковні відносини в кожній окремо взятій країні формувалися історично з урахуванням цілого комплексу чинників – політичних, соціальних, конфесійних тощо.

На думку групи науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, найбільш адекватною класифікацією, що відображає, зокрема, політичний аспект взаємодії держави і релігійних інститутів, є класифікація типів політики щодо релігії, релігійних організацій та віруючих. Вони виділяють такі моделі відповідної політики: 1) теократична політика, де обов'язкова державна ідеологія є водночас обов'язковою релігійною ідеологією, а певна релігійна доктрина є центральною складовою політичного життя (сучасний Іран); 2) «пом'якшена» редакція теократичної політики – це політика релігійного ототожнення, тобто політика, яка здійснюється державами, що ототожнюють себе лише з однією релігією (ряд мусульманських країн, зокрема, Саудівська Аравія); 3) політична модель, яка передбачає існування державної церкви; 4) політика виокремлення групи релігійних організацій, які отримують політичне та юридичне визнання і, відповідно, захист з боку держави («Політика визнаності»); ця політика закріплюється законодавчо, дуже часто – спеціальними договорами (конкордатами) із визнаними церквами; 5) коопераційний тип політики держави, що спрямована на співпрацю з релігійними організаціями (зокрема, Іспанія, Італія та Польща); сепараціоністський тип політики, яка може перебувати в дуже широкому діапазоні від нейтралістської (США), доброзичливої (сучасні Польща, Словенія), так і до антагоністичної (СРСР). У зв'язку з цим деякі західні дослідники виділяють окремий тип державної політики – політику державної ворожості [1, с. 206 – 208].

На нашу думку, вказані дослідники мають рацію, адже такий підхід акцентує увагу не стільки на стосунках між церквою і державою, які співіснують у певному правовому режимі, скільки на реалізації державою політики зі встановлення такого режиму, що є більш чіткішим критерієм для ідентифікації тієї чи іншої моделі

державно-церковних відносин. Тим більше що в Україні характер та специфіка державно-церковних відносин на різних етапах державотворення у ХХ ст. повністю визначалися державною церковною політикою, що проводили різні політичні режими.

На початку ХХ ст. на теренах України (українських губерній, що входили до складу Російської імперії) реалізовувалась державна політика, що встановлює модель державної церкви – Руської Православної Церкви як єдино можливої в державі для православних народів, яка управлялася органом державної влади – Святійшим Синодом. Дана політика характеризувалася активним втручанням російської держави в господарську і майнову діяльність церкви, територіальним збільшенням юрисдикції Руської Православної Церкви. Зокрема, на початок ХХ ст. на підконтрольній імперії території нинішньої України поширювалася лише юрисдикція останньої. Відповідно до характеру такої політики модель державно-церковних відносин в Україні, підконтрольній Російській імперії, доцільно ідентифікувати як цезаропапістську.

Період 1917 – 1921 рр. – період Української революції – позначився суперечливою і непослідовною політикою українських національних урядів щодо релігійних інститутів, що було викликане, у тому числі, незначним терміном перебування при владі кожного з них. Лише у внутрішній політиці гетьмана П. Скоропадського церковне питання мало велике значення, вона загалом характеризувалася активним втручанням у внутрішні справи церкви. Її основний вектор був спрямований на побудову в країні політики, що передбачає привілейоване положення однієї з конфесій на базі автокефальної Української Православної Церкви. При цьому зберігалися права віруючих на вільне віросповідання. Подібний характер церковної політики, на нашу думку, дозволяє охарактеризувати модель державно-церковних відносин в державі П. Скоропадського як систему національної церкви за класифікацією Ю. Кальниша.

Щодо радянського періоду державно-церковних відносин в Україні і домінуючої в СРСР моделі стосунків між державою і релігійними інститутами ми загалом погоджуємось з думкою українського дослідника В. Єленського, який визначив її як модель жорсткого й антагоністичного відокремлення церкви від держави [2, с. 420]. Ця модель характеризувалася тоталітарним контролем над діяльністю церков, обмеженням їх проповідницької діяльності, потужною атеїстичною пропагандою, яка мала на меті викорінення релігії зі свідомості, побуту та поведінки радянських громадян. Водночас за незмінного загального вектора відповідної політики, яку доцільно назвати «політикою державної ворожості до церков», у її межах державне

керівництво не лише закривало церкви і репресувало духовенство, але й використовувало церкву в досягненні цілей внутрішньої і зовнішньої політики, зокрема в «патріотичному служінні» під час Другої світової війни.

У питанні інтерпретації сучасного типу церковної політики держави та моделі державно-церковних відносин у вітчизняних дослідників не існує одностайності. На думку деяких із них, за основними ознаками сучасній Україні властива сепараційна модель [7, с. 69]. В. Єленський вважає, що Україну слід зараховувати до так званої пострадянської моделі, яка характеризується законодавчим відокремленням церкви від держави, відсутністю фінансування релігійних організацій центральними органами влади, відносно ліберальним законодавством у сфері релігій, прийнятим під впливом занепаду комуністичної системи [2, с. 59 – 68].

З огляду на основні засади сучасної державної політики у відповідній сфері (якими є конституційно закріплене відокремлення церкви від держави і школи від церкви; принцип невтручання держави в діяльність церков, коли ця діяльність не суперечить законодавству; принцип захисту державою прав та законних інтересів релігійних інститутів; принцип нефінансування державою діяльності церков тощо), а також основні її напрями (курс на повернення церкві колишньої її власності; функціонування державного контролю за дотриманням законодавства про свободу совісті та релігійні організації; недопущення церкви до систематичної діяльності в структурах державної системи та політичної діяльності; збереження нейтральної позиції державної влади до всіх церков і віросповідань (хоча тут, як зазначають дослідники (див. наприклад, [6, с. 54 – 57]), нещодавно спостерігалася тимчасова тенденція до відходу чинного Президента України від даного напрямку політики в бік надання певних політичних преференцій одній із конфесій (УПЦ МП)) тощо) можемо в загальних рисах говорити про нейтральну форму сепаративного типу такої політики [1, с. 208]. Отже, більш обґрунтованою, на наш погляд, стане ідентифікація сучасної української моделі державно-церковних відносин як певного типу симбіотично-партнерської моделі за визначенням Ю. Кальниша (інші варіації/назви цієї моделі – «пострадянська» або «система розділення церкви і держави» не вносять принципово нового змісту).

Висновки. Таким чином, ми можемо констатувати, що еволюція політико-філософської думки доби Середньовіччя та Нового часу про природу та межі відносин між державою і церквою зіграла значну роль у формуванні історичних та сучасних типів державно-церковних відносин, властивих тій чи іншій країні в певний історичний

період. Існуючі у фаховій літературі теоретичні підходи щодо типології державно-церковних відносин можна визнати надійними методологічними засадами для дослідження церковної політики держави в Україні та засобів її реалізації в системі державного управління протягом XX – XXI ст.

Список використаних джерел

1. **Державно-церковні** відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) / С. В. Сьомін, Ю. Г. Кальниш, В. М. Петрик, В. В. Остроухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 135 с.
2. **Єленський В. Є.** Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 420 с.
3. **Кальниш Ю.** Державно-церковні відносини: історія розвитку і сучасна політична типологізація / Ю. Кальниш // Акт. пробл. державно-церковних відносин в Україні : наук. зб. / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України ; голов. ред. В. Д. Бондаренко, А. М. Колодний. – К. : ВіП, 2001. – С. 198 – 200.
4. **Кальниш Ю. Г.** Державно-церковні відносини: світова практика і досвід України / Ю. Г. Кальниш // Вісн. Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2000. – № 1. – С. 166 – 175.
5. **Релігійний** чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України : монографія /авт. кол : В. Войналович (керівник), В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан, Н. Рубльова. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 272 с.
6. **Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин.** Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011р. - К., 2011. – 82 с.
7. **Саган О.** Моделі державно-церковних взаємин у світовій історичній перспективі / О. Саган // Акт. пробл. державно-церковних відносин в Україні : наук. зб. – К. : ВіП, 2001. – С. 140 – 148.
8. **Феррари С.** Церковь и государство в Западной Европе. Итальянская модель / С. Феррари // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США : сб. науч. тр. / Ин-т философии НАН Украины ; ред. В. Еленский [и др.]. – К., 1996. – С. 66 – 79.

9. **Durham Cole W.** Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework // Religious Human Rights in Global Perspective. Legal Perspective / ed. by Johan D. van der Vyver, John Jr. Witte. – Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. – Vol. 2. – P. 21.

10. **Encyclopedia of Religious Liberty** / ed. by Cookson Catharine. – N. Y., London : Routledge, 2003. – 512 p.

List of references

1. **Derzhavno-tserkovni** vidnosyny: svitovyi dosvid i Ukraina (istoryko-politychnyi analiz) / S. V. Somin, Yu. H. Kalnysh, V. M. Petryk, V. V. Ostroukhov. – K. : Vyd-vo Yevrop. un-tu, 2002. – 135 s.

2. **Yelenskyi V. Ye.** Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno- i skhidnoievropeiskykh suspilstv: fokus na Ukraini / V. Ye. Yelenskyi. – K. : NPU im. M. P. Drahomanova, 2002. – 420 s.

3. **Kalnysh Yu.** Derzhavno-tserkovni vidnosyny: istoriia rozvytku i suchasna politychna typolohizatsiia / Yu. Kalnysh // Akt. probl. derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini : nauk. zb. / Viddilennia relihiieznavstva Instytutu filosofii im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy ; holov. red. V. D. Bondarenko, A. M. Kolodnyi. – K. : ViP, 2001. – S. 198 – 200.

4. **Kalnysh Yu. H.** Derzhavno-tserkovni vidnosyny: svitova praktyka i dosvid Ukrainy / Yu. H. Kalnysh // Visn. Ukr. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. – 2000. – № 1. – S. 166 – 175.

5. **Relihiinyi** chynnyk u protsesakh natsiie- ta derzhavotvorennia: dosvid suchasnoi Ukrainy : monohrafiia /avt. kol : V. Voinalovych (kerivnyk), V. Yelenskyi, M. Kyriushko, N. Kochan, N. Rublova. – K. : In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. – 272 s.

6. **Relihiia** i vlada v Ukraini: problemy vzaiemovidnosyn. Informatsiino-analitychni materialy do Kruhloho stolu na temu: «Derzhavno-konfesiini vidnosyny v Ukraini, yikh osoblyvosti i tendentsii rozvytku» 8 liutoho 2011r. - K., 2011. – 82 s.

7. **Sahan O.** Modeli derzhavno-tserkovnykh vzaiemyn u svitovii istorychnii perspektyvi / O. Sahan // Akt. probl. derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini : nauk. zb. – K. : ViP, 2001. – S. 140 – 148.

8. **Ferrari S.** Tserkov i gosudarstvo v Zapadnoy Evrope. Italyanskaya model / S. Ferrari // Modeli tserkovno-gosudarstvennyih otnosheniy stran Zapadnoy Evropyi i SShA : sb. nauch. tr. / In-t filosofii NAN Ukrainyi ; red. V. Elenskiy [i dr.]. – K., 1996. – S. 66 – 79.

9. **Durham Cole W.** Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework // Religious Human Rights in Global Perspective. Legal Perspective / ed. by Johan D. van der Vyver, John Jr. Witte. – Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. – Vol. 2. – P. 21.

10. **Encyclopedia** of Religious Liberty / ed. by Cookson Catharine. – N. Y., London : Routledge, 2003. – 512 p.